

Somlai Péter

Gyengék-e az erős kötések?*

Írásom címét, illetve annak utalását azonnal felismerik a kapcsolathálózatok kutatói. Mark Granovetter híres munkája (Granovetter 1991) szól „*A gyenge kötések erejé*”-ről. Azt fejtegette ott Granovetter, hogy azok, akiknek túlnyomórészt erős kötésük (családi, rokonsági, szomszédsági, baráti kötése) és csak kevés gyenge kötésük (lakóhelyi, munkahelyi ismerőse, szabad idős partnerei) vannak, szükségképp elszigetelődnek az új eszméktől, információktól és kedvezőtlen helyzetbe jutnak a társadalom több szegmensében, például a munkaerőpiacon. A saját közösségükbe túl erősen beágyazódott emberek nehezebben tudnak távolabbi összefüggéseket érzékelni, így aztán nem tudhatják, hogy életük milyen távolabbi erőktől függ. Azokhoz viszont, akiknek sok gyenge kötésük – tehát széleskörű ismeretségük – van, eljutnak ezek az információk. A gyenge kötések ugyanis az erőseknél nagyobb valószínűséggel válnak hidakká – vagyis olyan kapcsolatokká, amelyek az egyént mások erős kötéseivel hozzák összefüggésbe.

Jelen tanulmányom végén visszatérek majd erre az elméletre, illetve arra, hogyan kapcsolódott ehhez Angelusz Róbert és Tardos Róbert elemzése (Angelusz – Tardos 1998). Előbb azonban az erős kötések, pontosabban a család intézményének erejével és gyengeségével foglalkozom. Még pontosabban azokkal az állításokkal, amelyek a család válságára vonatkoztak.

A család válsága a 19. század elejétől vált vissza-visszatérő témájává a közbeszédnek Európában, az USA-ban², de másutt is. A 19. század elejétől fogva hangoztatták papok, írók, publicisták, politikusok azt, hogy az ipari kapitalizmus terjedése, az erőteljes urbanizáció, a proletarizálódás és városi nyomor a családok széteséséhez vezet (Nave-Herz 1998). Sokan képviselték később, a 20. században is ezt a nézetet. Elég lesz egyetlen példa a magyar irodalomból: 1924-ben írta Móricz a „Kivilágos kivirradtig” című regényét, melynek cselekménye 1889-ben, egy alföldi faluban, egyetlen éjszakán, egy dzsentrifalvánál tartott István-napi mulatozáson zajlik. Itt

---

*Megjelent: Változó képletek, változatos perspektívák : tanulmányok Tardos Róbert 65. születésnapjára. Összeáll: Kmetty Zoltán és Koltai Júlia. Bp. : Háttér Kiadó, 2012. p. 75-91

¹ „Család 2.0” címmel tervezett könyvem egyik részének némileg átirított változata.

² „Amerika egyik hagyománya a családdal kapcsolatos aggodalom. Egyes történészek az 1820-as évektől és az iparosítás kezdetétől eredeztetik ezt a hagyományt. Mások még korábról, attól az időszaktól kezdve számítják kezdeteit, hogy az első telepések megjelentek Amerika földjén. A bevándorlás, a vadnyugati határvidék, a földrajzi és társadalmi mobilitás – vagyis az amerikaiság alapvető tartozékai – mind rombolták az apai tekintélyt és a családi köteleket” (Skolnick – Skolnick 1992: 11).

mondja az egyik szereplő: „...jó házasság, vagy inkább erős családi érzés már sehol sincs. Itt, ebben a körben éppen most bomlik fel a család. Úgy szenvednek a férfiak és feleségek egymástól, mint betegségben”. (Móricz, 1979: 269)

Miért került válságba – s vajon válságos lett-e – a család intézménye? Szociológusok, történészek és más társadalomtudományi kutatók magyarázatát, illetve az ezekre vonatkozó ellenérveket öt témakörbe csoportosíthatjuk:

- I. A családok elveszítették életük gazdasági és erkölcsi alapjait;
- II. A nukleáris család került válságba, az a forma, amely a társadalmi-gazdasági modernizáció nyomán alakult ki;
- III. A válások zilálják szét a családokat;
- IV. A női munkavállalás és a családi szerepek átalakulása okozza a családok válságát;
- V. Elsorvadtak a családi és rokonsági kötelékek.

A következőkben sorra veszem ezeket az állításokat és megnézem, hogy a kutatások mennyire igazolták vagy cáfolták az ide vonatkozó érveket! Persze csak rövid összefoglalásra törekedhetek, de igyekszem jelezni a témák elágazásait.

I. A családok elveszítették életük gazdasági és erkölcsi alapjait.

A 19. század vezető konzervatív teoretikusai és szociológusai úgy látták, hogy a francia forradalom fejleményei, a szabadságjogok kiterjesztése és a kapitalizmus bomlasztja fel a családokat. Közülük többen éppen azért kezdeményeztek terepkutatásokat – s lettek így az empirikus családszociológia megalapítói –, hogy közelebbről megismerjék a családok válságát (Schwägler 1975).

Közülük legismertebb talán Frederic Le Play volt, aki állhatatosan fejtegette műveiben, hogy a családok stabilitása a tulajdon egységén és oszthatatlanságán múlik. A stabil birtokos-családokban a patronázs-szellem uralkodik: „Az apa, ki egyszersmind gazda is, örökösével társul, ki feleségestül házában lakik; azon felül munkások gyanánt maga köré gyűjti az atyafiság hajadon- és legénytagjait; a felnőtt gyermekeket, kik hozományukkal még nem alapítottak saját tűzhelyet; végre szükség esetén, cseléd gyanánt, segédeket, s inasokat, kiket családtagokul tekint” (Le Play 1903: 150).

Le Play persze a Bibliára, az ősatyák békét és biztonságot nyújtó családjainak mintájára hivatkozott, amikor – a 19. század közepén – a patriarchális családszerkezetet hívta védekezésésként az egyenlő jogok és a bér munka-viszony bomlasztásával szemben. Szerinte a polgárosodás megtépázta a férfias erényeket, amiket „*mihamar a romlottság s elpuhultság, a bőség s henyélés szülöttei váltották fel.*” (Le Play 1903: 383).

Az 1789 előtti régi rend Franciaországában az elsőszülöttségi jog és a hitbizomány egyenlőtlenséget tartott fenn a leszármazottak között. A francia forradalom után ezzel szakítottak s megkezdődött a birtokok felaprózódása³. S ez a folyamat Le Play szerint a családok bomlékonyságához vezetett, mert aláásta a társadalom alapját, az atyai tekintélyt.

Az ókonzervatív társadalomelmélet tehát közösen gazdálkodó háznépet látott a család hagyományos szerkezetében⁴. Ezt a gondolatot egy német etnográfus, Wilhelm H. Riehl dolgozta ki legrészletesebben, aki 1851-től négy vaskos kötetben publikálta „*A nép természettörténete, mint a német szociálpolitika alapja*” című munkáját. Ennek harmadik kötete szolt a családról, s itt írta le az egykori „*Ganzes Haus*” („házi gazdaság” vagy „házközösség”) szervezetét⁵. Ennek antik prototípusa az „oikos” volt, aminek szervezetét így foglalta össze Arisztotelész: „...a háznépnek pedig legegységesebb és legkisebb részei az úr és szolga, a férj és feleség, az apa és gyermekek” (Arisztotelész 1969: 83)⁶. A házközösség gazdálkodásában nem a fogyasztás vagy a jövedelem közössége a legfontosabb, hanem az osztatlan birtok és jószágok, illetve a közös

---

³ Stendhal rendkívül szellemesen mutatta be a „Vörös és fehér” című regényében, milyen ötletekkel próbálták a régi rend hívei kiiktatni a végrendelkezési szabadságot. A regény főszereplőjének, Luciennek (aki ugyan polgár, a harmadik rend tagja, de a vagyonosok közül való) azt javasolja a Code Napoleon egyik fő bírálója: „*Azt mondom, még a söpredéknél is töröljük el az apai örökség felosztását. Ha nem állítjuk meg a bajt, a parasztok nem sokára mind megtanulnak olvasni; és mérget vehet rá, hogy akkor majd jelentkeznek mindenféle lázító, gyujtogató írók; mindent bírálni fognak, és hamarosan nem marad érintetlenül egyetlen szent alapelv sem! Azzal kell tehát kezdeni, hogy a jövedelmezőbb gazdálkodás ürügyén kimondjuk: a fölbirtokot nem szabad öt hektárnál kisebb, apró parcellákra felosztani!*” (Stendhal, 1967: 108)

⁴ A latin „familia” is a háznépet, s eredetileg valószínűleg a házi rabszolgát jelentette (Herlihy 1991; Schwab 2004), míg a magyar szó, a „család” első változata („cseléd”) a háziszolgára vonatkozik, s ide sorolták a feleséget és a gazda háztartásában élő más, tőle függő személyeket is.

Magyarországon is a családi birtok, a rajta lévő vár, kastély, kúria testesítette meg a család egységét, az ősök kapcsolatát a jelen és jövő nemzedékeivel. A családi birtok elidegenítésének tilalmát és érintetlen megőrzését nemzedékeken át itt is a családi hitbizománnyal (*fideicommissum familiae*) tette lehetővé az alapító. S bár 1848-ban eltörölték az ősiséget, még a 20. század kezdetén elején is több hitbizomány állt fenn.

⁵ Riehl romantikus szellemű néprajzi fejtegetéseit száz évvel később, az 1950-es években O. Brunner fordította le modern társadalomtörténeti tézisekké (Brunner 1956).

⁶ A modernizálódó Európában egy ideig elavultnak tekintették és porosodni hagyták a premodern, főként paraszti háztartás szerkezetéről és működéséről szóló munkákat. Aztán az 1960-as évektől újra felfedezték ezt a témakört. Ekkoriban lett népszerű – főként a környezetvédők és zöldek körében – például A. V. Csajanov, az orosz agrárutópiák szerzője és ettől kezdve kerültek újra előtérbe a „házközösség” problémái és a „proto-iparosítás” elméletei (Medick 1989).

(mezőgazdasági vagy céhes-kézműves ipari) termelés. De persze a fogyasztásban (főleg az étkezésben) és a vallásos rítusokban, az imádkozásban, köznapi és ünnepnap i stentiszteletben megnyilvánuló közösség is fontos.

Ilyen patriarchális házgazdaságoknak számos ókori és későbbi változata ismert. Megemlíthető például a japán „ie” (Yonemura – Nagata 2009) vagy a délszláv „zadruga” (Kaser 1995). Ezek mind valamilyen földbirtokon, nagyobb állatállományon, esetleg kézműves műhelyen alapuló, többnyire a férfiak leszármazási ágát követő és patrilokális közösségek voltak. A 19. században a kapitalista üzemszervezetek gyarapodásával és terjedésével már kezdtek felbomlani a házgazdaságok, de azért maradtak mutatóban még a 20. században is.

Magyarországon is elsősorban a birtokos rétegek körében volt gyakoribb a nagycsalád. Faragó Tamás kutatásai alapján valószínűsíthető, hogy a háztartások mérete a 18. század végétől kezdett növekedni (Faragó 1999). Az ország egyes régióiban – például a Palócföldön – sűrűbben fordult elő és jellegzetes képet mutatott a nagycsalád a 19. század végén vizsgálandó kezdő etnográfusok számára. Istvánffy Gyula ekkor jegyezte fel létszámukról, hogy néhány családhoz 35-40 ember tartozott (Istvánffy 1898). De a tucatnyi vagy még több személyből és a kettőnél több nemzedék tagjaiból álló háztartás – a történeti demográfia tanúsága szerint – a 20. század előtti vidéki Magyarországon sem volt általános formája a családi együttélésnek.

A háznép életközössége, a családi élet valósága persze az iparosodás előtt is igen változatos lehetett. Először is azért, mert a nemesi – s különösen a főnemesi – családokban a leszármazás rendje, a dinasztikus szemlélet és a reprezentatív funkciók rendkívül nyomatékosak voltak. Az arisztokraták számára család és rokonság egy egész világot jelentett: kiváltságokat és rangot, dicsőséges ősi múltat, neves elődöket, számos rokont az ország határain belül és azon túl. A kismesek családjában ez kevésbé volt így, a harmadik rend tagjainak családjai pedig nem a fensőbbiséget, hanem a dolgozó, vagyis alsóbbrendű többséget képviselték. Ugyancsak fontos különbségek lehetettek a tekintélyesebb céhmesterek és a kisebb iparosok vagy a gazdagabb és a szegényebb parasztok családjainak szervezetében.

II. A nukleáris család került válságba, az a forma, amely a társadalmi-gazdasági modernizáció nyomán alakult ki.

Ezt a tézist két klasszikus elméletben fogalmazták meg. Időrendben előbb L. H. Morgan és nyomában evolucionista szociálintropológusok állították azt, hogy egyetemes irányú történelmi

fejlődés vezetett a barbárságból a civilizációk létrejöttéhez, bennük a létfenntartás és tulajdonlás új módjaihoz, illetve a kis család kialakulásához. Morgan munkája alapján írta F. Engels azt, hogy a páros család „...a barbárság jellegzetes családformája, mint ahogyan a vadságé a csoportházasság, a civilizációé pedig a monogámia.” (Engels 1970: 52). Később, a 20. században több történeti és antropológiai kutatás eredményei cáfolták ezeket a téziseket. E kutatások alapján állapította meg J. Goody, hogy „...az emberiség történetéből nem ismerünk szinte egyetlen olyan társadalmat sem, amelyben ne lett volna fontos az elemi vagy nukleáris család.” (Goody 2000: 2).

A másik elmélet szerint az újkori modernizáció és az individualizáció zsugorította össze a családokat. Ezt a tézist E. Durkheim fogalmazta meg először (Durkheim 1975). Ő „konjugális”-nak nevezte azt az alakzatot, amit „nukleáris családként” tárgyal a szociológia, vagyis a kiskorú gyerekekkel (gyerekükkel) élő szülők együttesét. Úgy látta, hogy ez a szervezeti forma az „atyai család” („famille paternelle”) összehúzódása nyomán jött létre. Durkheim többször utalt arra, hogy a modern család sokkal bomlékonyabb, mint elődje volt. Például „Az öngyilkosság”-ban így írt: „Míg régebben tagjai többségét születésüktől halálukig vonzási körében tartotta, és szilárd, oszthatatlan, bizonyos fokig maradandó tömböt alkotott, napjainkban már csak múltékony forma. Alig jön létre, máris szétszóródik.” (Durkheim 1982: 353).

A modern szociológiában T. Parsons fogalmazta meg legpregnánsabban azt a folyamatot, ahogyan a társadalmi modernizáció szétzilálta a premodern rokonsági egységeket és kialakította, illetve elterjesztette a nukleáris családokat (Parsons 1971: 100). E folyamat hátterében a modernizáció állt: az ipari forradalom során az üzemek és más gazdasági szervezetek elkülönültek a magánháztartásoktól, a termelés és forgalom egységei leváltak a rokonsági szervezetről és a családi háztartásokról. Az átalakulás együtt járt a munkaszervezetek és otthonok megváltozásával, az életmód átalakulásával. Így alakultak ki a kereső családfőből, feleségéből és kiskorú gyerekeikből álló nukleáris családok.

Parsons elmélete egybevágott azzal a feltételezéssel, hogy az iparosodás előtt túlnyomórészt több generációs nagycsaládokban éltek az emberek. De történeti demográfusok kutatásai – főleg az úgynevezett családrekonstrukciós módszer alkalmazásával – cáfolták ezt a hipotézist. Túlnyomórészt anyakönyvi adatok elemzésén és modern demográfiai mutatók használatán alapul ez a módszer, amit az 1960-as évektől fejlesztettek ki Angliában, Franciaországban, majd máshol

is. Magyarországon elsőként Andorka Rudolf és Faragó Tamás kutatott a szóban forgó módszerrel (Faragó 2003).

Peter Laslett és Cambridge-ben működött történeti-demográfiai csoportja bebizonyította, hogy a nukleáris családforma már az iparosodás előtt elterjedt Európában s az emberek többsége ilyen keretek között élt – főként az észak-nyugati országokban (Laslett 1971; Wrigley 1973: 12 és következő.). Ezekhez a nukleáris családokhoz azonban hozzátartozott egy vagy több szolgáló, házicseléd és esetleg valamilyen egyedülálló rokon is. Így aztán a nukleáris család gyakran egy komplex háztartásban élt, amit „kiterjedt családnak” („extended family”) neveznek a mai szociológiában⁷. Mindennek alapján P. Laslett „ideológiá”-nak nevezte azt a gondolatot, hogy a nagycsalád és a több nemzedékből álló háztartás volt az iparosodás előtti európai társadalmak alapegysége (Laslett – Wall 1972: 73).

Európa keleti régióiban azonban valószínűleg ettől eltérő népesedési és társadalmi folyamatok játszódtak le az iparosodás előtt. Oroszországban vagy a már említett délszláv területeken gyakoribb volt nagycsalád. Európa középső régiója pedig, ahová Magyarország is tartozik, a háztartás- és családszervezeti formák tekintetében is átmenetet képezhetett a nyugati és keleti társadalomtörténeti minták között (Husz 2000).

Hosszabb távon tehát kitűnni látszanak azok a különbségek, amelyek Európa nyugati, keleti és középső részei között a házasságkötések és családszervezetek regionális mintázatait adták. A 20. század első felében csökkenni kezdtek, a század közepén élesebbnek tűntek a különbségek, aztán a század végén újra egységesebbé váltak a népesedési és családszervezeti folyamatok Európában (Ketzler – Barbagli 2003: XXXIX).

III. A válások zilálják szét a családokat.

A család intézményének válságát sokan magyarázták azzal, hogy a családtagok és rokonok közötti kötelékek meglazultak, az individualizmus szelleme hódított teret, gyengült a szolidaritás. De ezt a jelenséget is több okra vezették vissza, amelyek közül igen fontos volt a vallás szabályozó hatalmának elsorvadása.

---

⁷ A család társadalomtörténetének pontosabb ismeretét nehezíti, hogy a 19. század előtt gyakran keverednek a háztartás és család fogalmai. A háztartásoknak tagjai voltak például az ott élő szolgálók vagy a céhes mesterek házaiban lakó inasok is. És a családnak? Jól mutatja az értelmezési nehézséget az az utasítás, ami a II. József által elrendelt és 1784-1787 között végrehajtott népszámlálás kérdezőbiztosainak szólt: „*Egy Familiához számlálatnak mind azok... valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdaasszonytól, közönségesen egygyütt táplálatnak és velek egy asztalon, kenyéren vagynak, akár ezek Házások legyenek, akár nem.*” (Thirring 1938: 150).

A 19. században fokozatosan nyert teret a szekularizáció. Állam és egyház szétválasztásának menetében fontos lépés volt például a házassági és családi magánjog, illetve az állami anyakönyvezés bevezetése. A házasságot elsőként 1792-ben, a francia forradalomban nyilvánították polgári szerződéssé. A házasságra lépő fiatalok így már nem egy transzcendens rend előírásainak tesznek eleget, hanem egybehangzó elhatározásaikat nyilvánítják ki szabad emberekként, s polgáraiként egy olyan államnak, amely szavatolja a jogrend érvényét. Ettől kezdve a kontinens törvényhozói százával alkottak új jogszabályokat és módosítottak régieket a házasságok megkötéséről és megszűnéséről, házastársak jogairól és kötelességeiről, örökbefogadásról és rokonok tartásáról, szülői felügyeletről és kiskorúak állami gondoskodásáról, örökségről, gyámságról, névváltoztatásról és még sok minden másról. Témánk szempontjából legfontosabb a válási jog bevezetése volt. Nem véletlen, hogy a válások sokasodásában látták és látják megfigyelők fő okát a család bomlékonyságának⁸.

Európában a katolikus egyház törvényei mindig is tiltották és ma is tiltják az érvényesen megkötött házasságok felbontását⁹. A protestánsok valamennyire változtattak ezen: bizonyos feltételek – főként házasságtörés és elhagyás – esetén engedélyezték a házasság felbontását és az újrَاهázasodást. Ezzel a lehetőséggel azonban hosszú ideig igen kevesen éltek. Például Angliában 1670 és 1857 között évente átlagosan egy-két esetben mondták ki egy házasság felbontását (Phillips 2004: 97).

A 19-20. század fordulóján már egyre több európai országban (Magyarországon 1894-ben) engedélyezték a polgári házasság felbontását. De a bontóperek költségesek voltak – főleg közép- és felső osztálybeli emberek adtak be ilyen keresetet a bíróságra. Ráadásul a 20. század első felében az úgynevezett „vétkességi elv”-nek megfelelően csak akkor lehetett felbontani a házasságot, ha az egyik házastárs vétkesnek nyilvánította a bíróság. Így aztán a házasságok de facto felbomlását még sokáig nem követte törvényes bontóper.

---

⁸ Például E. Durkheim, aki „Az öngyilkosság” című munkájában azt fejtegette, hogy a bomlékonyság közvetlenül függ össze a házasság felbontásának jogával: „...a válás a házasság szabályozó hatásának gyengülését jelenti. Ott, ahol a válást bevezették, főleg pedig ahol a jog és az erkölcsi szokások lehetővé teszik nagy gyakoriságát, a házasság csupán árnyéka önmagának.” (Durkheim 1982: 257). Durkheim utalt azokra az országokra, ahol még nem vezették be a válás jogintézményét. De hozzátette, hogy ezekben az országokban is gyűlölik házasságukat egyesek, s ez szükségképp így van akkor, „...ha nem érzik többé erkölcsi jellegűnek a kötelezettséget. Mert nemcsak az a fontos, hogy érvényben legyenek a szabályok, hanem az is, hogy az emberek elfogadják azokat. Ha a szabálynak már nincs erkölcsi tekintélye, és csak a tehetetlenségi erő tartja fenn, akkor nem játszhat hasznos szerepet” (Durkheim 1982: 257, 23. jegyzet).

⁹ A házasság érvénytelenítéséhez vezető különféle kikapukról lásd Phillips 2004: 19 és köv.

A családjog reformerei tudták, hogy a vétkeesség bizonyítása nem pusztán ex post facto eljárás. A felbontás lehetőségét már korábban előlegezik a felek, s pusztán ezáltal is gyengítik kapcsolatukat. Az új válási jog és eljárás viszont a házaspár egyenlőségéből és abból indult ki, hogy két felnőtt embernek szabadon kell határoznia házasságuk fenntartásáról vagy felbontásáról. A válás liberalizálása Észak-Európában kezdődött, de a legtöbb európai országban csak a II. Világháború után tértek át olyan új törvények alkalmazására, amelyek a házaspár akaratát tekintették mérvadónak. A 20. század vége felé Európában mindenütt lehetővé tették a megegyezéssel való válást (Olaszországban csak 1970-ben, aztán Spanyolországban, legutolsóként pedig Máltán, 2011-ben).

IV. A női munkavállalás és a családi szerepek átalakulása okozza a családok válságát

A polgári családok szereposztása szerint a nők feladatait a magánszféra szervezése szabja meg: „Kinder, Küche, Kirche”, vagyis gyerekek gondozása, konyhai feladatok ellátása (általánosabban: a háztartás vezetése) és a templomba-járás. Ehhez jött még az ünnepnapok, főként a családi ünnepek, illetve a társasági élet, a közös nyaralás és egyéb szabadidős programok szervezése, valamint a rokoni kapcsolatok ápolása.

Bérmunkát sok nő végzett, de szinte kizárólag más tevékenységet és más területeken, mint a férfiak. Amíg a fejlett ipari országokban a férfiak túlnyomó része otthoni kereteken kívül dolgozott, addig a nőknek csak 20-30 százaléka. Gyáni Gábor becslései szerint egészen a 20. század közepéig Magyarországon legfeljebb a nők 18-25 százaléka vállalt üzemből, hivatalból, iskolában, kórházban, tehát családi otthonon kívül munkát (Gyáni 2011: 26). A 20. század első felében a kereső nők nagy hányada még háziiparban, illetve háziiparokként dolgozott. Az ilyen nők többsége fiatal lány volt, hiszen elsősorban a házaspár, gyerekek asszonyokra vonatkoztak azok a polgári normák, amik a család és az otthon keretei közé szorították a nőket. 1945 előtt még eléggé ritka volt az értelmiségi vagy más középosztályi pályát vállaló nő: *“Az ugyanis egyenértékű a középosztályi család társadalmi süllyedésével vagy a süllyedés látszatával.”* (Gyáni 2011: 29).

A nők helyzetének változásával, főként munkavállalásukkal a 20. században alaposan megváltoztak a családi szerepkörök, és pedig nemcsak az asszonyoké és anyáké, hanem a férjeké és apáké is, továbbá megváltozott a gyerekek helyzete és nevelése. A családszervezet fontos változásaira először ott figyeltek fel, ahol legnagyobb hatással alakította át az iparosodás, az

urbanizáció, a földrajzi és társadalmi mobilitás a családok életét. Az Egyesült Államok volt ez az ország, ahol R. McIver már 1921-ben ezt írta: „*A család, miközben egymás után veszítette különböző funkcióit, megtalálta azt, ami igazán az övé. Olyan elsődleges szövetséggé vált, amelyben a férjből és feleségből apa és anya lesz, akiket egy egyszerű, érzelmek által szőtt kötelék kapcsol egybe (...) Amennyit kiterjedésében veszít a család, annyit vagy még többet nyerhet minőségében.*” (McIver 1921: 162 [Nave-Herz 1998: 289]).

V. Elsorvadnak a családi és rokonsági kötelékek. De akkor miért erős a familizmus?

Az imént már hivatkoztam T. Parsons modernizációs elméletére. Ennek egyik további tézise az, hogy a nukleáris családok már nem részei – mint a korábbi, premodern családok – a rokonság tágabb szervezetének, hanem „izolálódnak” a rokonságtól (Parsons 1971: 100). A piacgazdaságnak szabad és mozgékony polgárookra van szüksége, akik nem függenek erős rokoni kötelékektől. A polgárosodás gyarapítja a szabadságjogokat, erősíti az individualizmust és ennek szellemében alakul át a családi élet.

Az izolációs tézis több fontos empirikus szociológiai kutatásra támaszkodott. Például Thomas és Znaniecki vizsgálatára, ami az 1910-es években az USA-ba emigrált lengyel parasztok életéről, családi és rokonsági kapcsolatainak alakulásáról szólt. Ezt a vizsgálatot főleg személyes dokumentumok, például az otthonmaradottakkal folytatott levelezés elemzésével folytatták. Thomas és Znaniecki megállapította, hogy a „családi szolidaritás” sok esetben felbomlott. A bomlás fő okát abban látták, hogy az amerikai városokban dolgozó fiatal emigránsokat erősebben vonzották az individuális értékek, s így kezdtek idegenné és terhessé válni számukra a törzscsalád, a rokonság hagyományos paraszti és közösségi értékei (Thomas – Znaniecki 2002).

Későbbi vizsgálati eredmények azonban cáfolták az izolációs tézist. Az 1950-es években több ipari országban mutatták ki, hogy a gazdasági-társadalmi modernizáció ellenére továbbra is gyakoriak és erősek a rokonok közötti kapcsolatok (Schwägler 1975: 151 és köv.). A családszociológiában „módosított kiterjedt család”-nak („modified extended family”) nevezték el azt a szervezetet, amely több, külön háztartásban élő nukleáris családmagot vagy pedig egyetlen nukleáris családot és a hozzá kapcsolódó egyedülálló személyeket egyesíti.

Erről írtak többen, akik az 1950-es és 1960-as években elemezték az ipari társadalmak családi életét és rokonsági szervezetét. Példaként említhető az a szociológiai kutatás, amit egy kelet-londoni munkásnegyedben (Young – Willmott 1999), vagy Bécsben (Rosenmayr – Kökeis 1965),

illetve a hitlerizmus és főleg II. Világháború veszteségei által sújtott német családok körében folytattak (Schelsky 1955). Magyarországon alig később Békés megyei családok erős rokoni kötelékeit tárták fel szociológusok (H. Sas 1976).

A rokonság különösen fontossá válik válságok és bajok idején. Az említett kutatások megállapították, hogy ilyenkor főként rokonok sietnek a bajba jutott, például a természeti károk, katasztrófák által sújtott emberek segítségére. Régi hagyomány Magyarországon a munkacsere, a kaláka is. Gyakran rokonok segítik az ingázókat vagy az emigrálókat; s elsősorban rokonokra számíthatnak azok a gyerekek, akinek szülei krónikus betegek vagy börtönbüntetésüket töltik. Rokonok szoktak gondoskodni az árván maradt csecsemőkről és kisebb gyerekekről is. Az ilyen segítségnyújtást rendszerint az „altruizmus” címszava alatt tárgyalja az antropológia, s Meyer Fortes nyomán „előírt altruizmus”-nak („prescriptive altruism”) nevezik

A rokonsági kohézióknak különös jelentősége van egyes marginális csoportok (például a migránsok), kisebbségek, például Kelet-Európában a romák körében. A rokonok kiterjedt köre védelmet és támogatást nyújt betegek, özvegyek vagy gyereküket egyedül nevelő, fiatal leányanyák számára. Nyilvánvaló, hogy a rászorulóknak szükségük van az ilyen erős kötelékekre. Csakhogy a mélyszegények alsó rétegeiben még ezek a kapcsolatok is hiányoznak. Az utóbbi időben szociológusok közül többen megfigyelték, hogyan igyekeznek lazítani ezeket a kötelékeket azok, akik előtt megnyílt valamilyen keskeny út felfelé a mélyszegénységből (Fleck – Virág 1998; Messing – Molnár 2011). Például egy Észak-Magyarországi falu roma közösségéről írta Ladányi János és Szelényi Iván, hogy a „szélsőséges egyenlődsdi” jegyében bélyegzik meg azt, aki „*fölös tulajdonát nem hajlandó a többiekkel megosztani*” (Ladányi – Szelényi 2004: 105).

De a rokonsági kapcsolatok erejéről tanúskodnak más irányú vizsgálatok is. Főként azok, amelyek a civil társadalom kontextusában próbálták értelmezni a familizmus jelenségeit. E témakör fontos kiindulási pontját E. C. Banfield fogalmazta meg egy dél-olaszországi kisvárosban, Montegraban 1955-ben folytatott terepkutatásai alapján. Az ott tapasztalt elmaradottságot és a tradicionalista közgondolkodást az „amorális familizmus” fogalmában foglalta össze. Ennek lényege a lakosság kölcsönös bizalmatlansága, főként pedig idegensége mindenfajta, a családon túl található intézménnyel és közszerelővel szemben. A familizmus gátolja a modernizációt, akadályozza a civil társadalmat és a civil szervezetek fellépését (Banfield, 1958).

Banfield tézise egybevág Granovetternek a bevezetőben említett kapcsolathálózati elméletével. Megjegyzendő azonban, hogy magyar kutatók szerint óvatosan kell alkalmazni Granovetter elméletét. 1990 után Angelusz Róbert és Tardos Róbert vizsgálta Magyarországon a személyes kapcsolathálózatok alakulását és azt, hogyan rendezte át a rendszerváltás e hálózatokat. Ők azt állapították meg, hogy az átalakulás egyik fontos összetevőjeként az „erős kötések” továbbra is fontos támpontjai az emberek szemléletének és hatékony erőforrásokat, értékes kapcsolati tőkét jelentenek az élet számos területén. A barátságok ereje gyengült, a családok szerepét viszont felértékelte az anyagi javakért folytatott küzdelem, a munkahelyek megőrzésének szándéka és a családi vállalkozások indításának kényszere (Angelusz – Tardos 1998).

Még nyomatékosabb lehet kételyünk az erős kötések gyengülésében, ha figyelembe vesszük a familizmus kelet-európai hagyományait. „A familizmus mint társadalmi állapot általában ott erősödik fel, ahol gyenge a civil társadalom, s ahol az állami központosításnak régi hagyományai vannak” (Dupcsik – Tóth 2008: 309). Magyarországon, a „Rokonok” országában a szocialista rendszerben is megőrződtek a hatalom és alávetés régi formái, fennmaradt a nepotizmus, továbbéltek a sógorság-komaság kelet-európai beidegződései, a protekció nyújtásának és a felelősség elhárításának rokoni-családi szálakon zajló eljárásai. A szocializmus hiánygazdasága és a jogi normák szisztematikus eltorzulása eredményezte azt, hogy az emberek sokkal inkább bízhattak ügyeik személyes elintésében, mint az igazgatás személytelen szervezeteinek működésében. 1989 után, az államszocializmus bukását követően megváltozott a magyar társadalom politikai és gazdasági alrendszere. A szociológusok mégis azt találták, hogy erős maradt az informalitás világa, s főként a családi kapcsolatok kötőereje (Angelusz – Tardos, 1998). A familizmus gyökerei tehát mélyen nyúlnak le az informalitás termékeny és virulens talajába. A civil társadalom továbbra is gyenge Kelet-Európában, s ma is inkább bíznak személyes kapcsolataikban, családjukban és rokonaikban az emberek, mint az intézményekben és a törvényben.

Irodalom

Angelusz, R. – Tardos, R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendezőségének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. – Vukovich, Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 237-256.

Arisztotelesz (1969): *Politika*. Budapest: Gondolat.

Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Free Press.

Brunner, O. (1956): Das „ganze Haus" und die alteuropäische „Ökonomik" in: ders.: *Neue Wege zur Sozialgeschichte*. Göttingen: Vorträge und Aufsätze, 33-61.

Dupcsik Cs– Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4): 307-328.

Durkheim E. (1975): La famille conjugale. In: Durkheim E.: *Textes. 3. Fonctions sociales et institutions*. Paris: Minuit, 35-49.

Durkheim, E. (1982): *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági. és jogi kiadó (2. kiadás)

Engels F. (1970): A család, a magántulajdon és az állam eredete. In: *Marx – Engels Művei*. Budapest: Kossuth kiadó, 21-157.

Faragó T. (1999): *Tér és idő – család és történelem*. Miskolc: Bíbor kiadó.

Faragó T. (2003): Történeti demográfia in: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest: Osiris, 302-340.

Fleck G. – Virág T. (1998): Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998(1), 67-93.

Goody J. (2000): *The European Family*. Oxford – Malden: Mass. Blackwell.

Granovetter M.(1991): A gyenge kötések ereje - in: Angelusz, R. – Tardos, R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 371-400.

Gyáni G.(2011): Női munkavállalás és a patriarchális család a polgári kori Magyarországon. In: Aczél Á. és társai (szerk.): *A társas szociológus*. Budapest: ELTE TÁTK – Eötvös kiadó, 23-35.

Herlihy, D.(1991): Family. *The American Historical Review*, 96(1): 1-16.

H. Sas J. (1976): *Életmód és család*. Budapest: Akadémia.

Husz I. (2000): Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle*. 2000(2): 81-104.

Istvánffy Gy.(1898): Újabb adalékok a palóczok ethnographiajához. *Ethnográfia*, IX: 305–315, 364–374.

Kaser K. (1995): *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan*. Wien: Böhlau Verlag

Kertzer, D. I. –Barbagli M. (szerk.) (2003): *Family Life in the Twentieth Century*. New Haven – London: Yale University Press

Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág

Laslett P.(1971): *The World we have lost: England before the Industrial Age*. London: Charles Scribner's Son

Laslett P. – Wall R. (szerk.) (1972): *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge Univ. Press

Le Play F. (1903): *A munkásviszonyok reformja*. Budapest: MTA kiadás

McIver R. M. (1921): *The Elements of Social Science*. London: Methuen & Co.

Medick H.(1989): A protoindusztriális családi gazdaság: a háztartás és a család strukturális funkciói a paraszttársadalom ipari kapitalizmussá válása során. In: Sík E. (szerk.): *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye. Gazdaság-szociológiai szöveggyűjtemény*. Szociológiai füzetek 48: 49-59.

Messing V. – Molnár E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 2011(1): 53-80.

Móricz Zs. (1979) : *Kivilágos kivraddig*. Budapest, Szépirodalmi.

Nave-Herz R.(1998): Die These über den „Zerfall der Familie”. in: Friedrich J. – Mayer K. U. – Schluchter W. (szerk.): *Die Diagnosefähigkeit der Soziologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 38, Westdeustcher Verlag: 288-315.

Parsons T. (1971): *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.

Phillips R. (2004): *Amit Isten összekötött...A válás rövid története*. Budapest: Osiris.

Rosenmayr L. – Köckeis E. (1965): *Umwelt und Familie alter Menschen*. Neuwied/Rhein: Luchterhand.

Schelsky H. (1955): *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*. Stuttgart: Enke.

Schwab D. (2004): Familie. In: Brunner O. – Conze W. – Koselleck R. (szerk.) *Geschichtliche Grundbegriffe, Band 2*. Klett-Cotta: 259-301 .

Schwägler G.(1975): *Soziologie der Familie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.

Skolnick A. S. – Skolnick J. H. (szerk.) (1992): *Family in Transition*. New York: HarperCollins.

Stendahl (1967) *Vörös és fehér*. Magyar Helikon.

Thirring G. (1938): *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest: Akadémiai.

Thomas W. I. – Znaniecki F. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum. (1.-2. kötet)

Wrigley E. A. (1973): *Népesedés és történelem*. Budapest: Kossuth.

Yonemura C. – Nagata M. L. (2009): Continuity, Solidarity, Family and Enterprise: What is an Ie? in: Fauve-Chamoux A. – Ochiai E. (szerk.) *The Stem Family in Eurasian Perspective*. Bern, etc.: Peter Lang: 273-286.

Young M. – Willmott P.- (1999): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest: Új Mandátum.